

Opettamiseen, ei palvontaan

Martin Chemnitzin Nikean II kirkolliskokouksen kritiikki

ANDREAS BERGMAN

TIIVISTELMÄ Martin Chemnitzin *Examen Concilii Tridentini* kritisoi Nikean II kirkolliskokouksen opetusta kuvista ja niiden kunnioittamisesta. Chemnitzin mukaan kuvia voidaan käyttää kirkossa opetustarkoituksessa, mutta hän torjuu jyrkästi Nikean II kirkolliskokouksen opetuksen kuvien kunnioittamisesta. Tässä artikkelissa paneudutaan erityisesti argumentaatio- ja oletusanalyysin keinoin siihen, millaisia argumentteja Chemnitz esittää kuvien kunnioittamista vastaan sekä mitkä teologiset taustaoletukset selittävät Chemnitzin argumentaatiota. Chemnitzin argumentaation analyysi paljastaa, että hänen kuvien kunnioittamisen kritiikkinsä nousee historiallisten näkökohtien lisäksi hänelle ominaisesta raamattukäsityksestä, jota valtaosa luterilaisista ei enää allekirjoita. Niinpä artikkeli antaa nykypäivän luterilaisille aihetta pohtia niin ekumeeniseen lähentymisen kuin luterilaisen spiritualiteetin rikastuttamisen mahdollisuuksia kuvien kunnioittamisen osalta.

ASIASANAT Martin Chemnitz, kuvateologia, kuvien kunnioittaminen, ekumenia, Nikean II kirkolliskokous.

Luterilaista kirkkoa on perinteisesti pidetty sanan kirkkona, ja tutkimuksessakin on korostettu sitä, kuinka reformaation myötä keskiajan visuaalisesti painottunut uskonnollisuus väistyi sanan kuulemisen tieltä.¹ 1500-luvun luterilaisuuden suhde kuvien käyttöön ei kuitenkaan ollut yksioikoisen kielteinen. Luterilaiset asemoivat itsensä reformaation myötä nousseiden ikonoklastisten liikkeiden ja katolisen teologian väliin. Esimerkiksi Luther linjasi teoksessaan *Taivaallisia profeettoja vastaan*, että kuvien läsnäoloa kirkossa ei tarvitse torjua, kunhan niitä ei palvota.² Lutherin tuotannosta ei tosin löydy yksityiskohtaista esitystä siitä, minkälainen harhautuksen osoittaminen kuville torjutaan. Tämän selkiyttäminen jäi hänen jälkeisilleen teologeille, etenkin Martin Chemnitzille.³

Chemnitz käsitteli kuvateologiaa erityisesti vuosina 1565–1573 laaditussa suurteoksessaan *Examen Concilii Tridentini*, jossa hän kritisoi muun muassa Trenton kirkolliskokouksen (1545–1563) kuvien teologiaa käsittelevää dekreettiä.⁴ Trenton kirkolliskokous sitoutuu kuvia koskevassa dekreetissään yksiselitteisesti Nikean II kirkolliskokouksen opettamaan kuvateologiaan. Trento linjaa vuonna 787 Nikeassa ja Konstantinopolissa pidetyn Nikean II kirkolliskokouksen mukaisesti, että kuvia tulee olla kirkoissa ja että niille tulee osoittaa kunnioitusta. Samalla se tähdentää seitsemännen ekumeenisen kirkolliskokouksen mukaisesti, ettei kuvia kuitenkaan palvota; niissä ei ajatella asuvan jumaluutta tai jotain yliluonnollista voimaa. Kuville osoitettu kunnioitus kohdistuu niissä kuvattuun. Niinpä kuvia suutelemalla ja kumartamalla voidaan niiden kautta kunnioittaa Kristusta ja pyhiä.⁵ Koska Trento tukeutuu omassa dekreetissään Nikean II kirkolliskokouksen opetukseen, Chemnitz on omistanut *Examenissaan* osion kyseisen kirkolliskokouksen kritiikille.⁶

Chemnitzin Nikean II kirkolliskokouksen kritisointi on yllättävää, sillä hänen suhteensa varhaiskristilliseen teologiaan on yleensä erittäin myönteinen. Chemnitz perustelee näkemyksiään lukemattomia kertoja vetoamalla kirkkoihin ja hän selvästi pyrkii osoittamaan luterilaisten olevan todellisia varhaiskirkon uskon

perillisiä.⁷ Nikea II:n kritiikin myötä hän joutuu kuitenkin ottamaan etäisyyttä hyvin arvovaltaisenä pidettyyn kirkolliskokoukseen. Tämä ratkaisu on myös ekumeenisesti merkittävä, sillä sekä ortodoksit että roomalaiskatolilaiset sitoutuvat näkemykseen, jonka mukaan Nikean II kirkolliskokouksen päätökset edustavat oikeaa oppia.

Tässä artikkelissani tutkin Chemnitzin Nikean II kirkolliskokouksen kritiikkiä. Analysoin Chemnitzin argumentaatiota Nikean II kirkolliskokousta vastaan ja selvitän, mitkä teologiset taustaoletukset selittävät Chemnitzin ratkaisuja. Chemnitzin opetus kuvien uskonnollisesta käytöstä on laiminlyöty tutkimuskohde ja artikkelini onkin ensimmäinen, joka syventyy Chemnitzin Nikean II kirkolliskokouksen kuvateologian kritiikkiin. Tutkimuksen vähäisyys ei ole yllättävää, koska Chemnitz-tutkimusta on ylipäättään tehty melko vähän, vaikka hän olikin yksi 1500-luvun merkittävimmistä teologeista. Tutkimuksen puutetta selittää se, että Chemnitz on laskettu varhaisen puhdasoppisuuden ajan teologiien joukkoon, ja kyseisen aikakauden teologiaan on tutkimuksessakin kohdistunut negatiivisia

- 1 Reformaation suhteesta keskiajan visuaaliseen kulttuuriin ks. esim. Werner 2017.
- 2 WA 18, 67–84. Historiallisten lähteiden lyhenteet selitetään kirjallisuusluettelon yhteydessä.
- 3 Martin Chemnitzin elämästä ja tuotannosta kattavin moderni esitys on Preus 1994, joka on hiljattain käännetty suomeksi. Ks. myös esim. Vainio 2005, 9–14.
- 4 Ks. ECT, 761b–797b.
- 5 Denzinger 1991, 1823–1825 (579–580); ECT 761b–762a. Vrt. esim. CUNS IV–V, 354–355; CUNS VI–VII, 748–749; 826–827.
- 6 ECT, 784a–791b.
- 7 Chemnitzin tukeutuminen kirkkoihin käy mainiosti esiin hänen kristologisesta pääteoksestaan *De Duabus Naturis in Christo*. Ks. DNC. Paul Strawn on laskenut, että kyseisessä teoksessa on yli 1280 lainausta 250 eri patristisesta teoksesta. Ks. Strawn 1999, 207 n. 14.

ennakkoluuloja. Vasta tällä vuosituhanalla puhdasoppisuuden ajasta on esitetty myönteisempiä arvioiteja.⁸ Artikkelini tavoitteena on edistää 1500-luvun jälkimmäisen puolen luterilaisuuden tuntemusta. Tämän lisäksi se antaa nykyisille luterilaisille kirkoille mahdollisuuden reflektoida suhdettaan 1500-luvun luterilaisuuteen ja tarvittaessa uudelleen arvioida luterilaisuudelle ominaisia historiallisia kuvateologisia käsityksiä, jotka voivat puolestaan rikastuttaa kirkollista elämää kuvien hartaudellisella käytöllä.⁹

CHEMNITZ, NIKEAN II KIRKOLLISKOKOUS JA KUVIEN VÄLTÄMÄTTÖMYYS

Chemnitzin kriittinen suhtautuminen Nikean II kirkolliskokouksen muotoiluihin perustuu hänen näkemykseensä siitä, että kuvien käyttö kirkossa on ehdonvallan asia eli kysymys, josta ei ole suoranaista Jumalan käskyä tai kieltoa. Ehdonvallan asioiden suhteen kirkossa on vapaus toimia parhaaksi koetulla tavalla, kunhan noudatetaan tiettyjä yleisluontoisia periaatteita.¹⁰ Ehdonvallan asiat voivat olla hyödyllisiä, kun niiden käyttöä ohjaa kolme näkökulmaa: opettaminen, järjestys ja kaunistaminen.¹¹ Chemnitzin asenne kuvien kirkollista käyttöä kohtaan on salliva. Hän ajattelee, että ne voivat olla hyödyllisiä kristittyjen opettamisessa ja kirkon kaunistamisessa. Chemnitz kuitenkin myös toteaa, että kuvien puuttuminen ei ole mitenkään pois hurskaudesta.¹² Kuvien merkitystä vähättelevä kanta noussee Chemnitzin vakaumuksesta, jonka mukaan Raamattu on täydellisen riittävä opas hurskaaseen elämään.¹³ Chemnitzin tulkinta poikkeaa perustavalla tavalla Nikean II kirkolliskokouksen näkemyksistä, jotka arvioivat kuvien merkityksen paljon suurempana.

Chemnitzin kriittinen asenne Nikean II kirkolliskokousta kohtaan on ilmeinen jo siitä, että hän kutsuu kirkolliskokousta ”kuvia palvovaksi synodiksi” ja ”pseudosynodiksi”.¹⁴ Jälkimmäinen nimitys ei viittaa siihen, että hän olisi ajatellut kokouksen järjestämisessä olleen jotain hämärää tai vilpillistä. Arvosteleva nimitys johtuu ainoastaan synodin opetuksesta, jota Chemnitz piti oikean opin vastaisena. Kuvien kunnioittamisen opetuksessaan Nikean

II kirkolliskokous ei ole Chemnitzille oikean opin julistaja samalla tavoin kuin aiemmat ekumeeniset kirkolliskokoukset.¹⁵

Chemnitz tunsi hyvin Nikean II kirkolliskokouksen opetuksen kuvista ja niiden kunnioittamisesta, mutta tutkimus ei ole kuitenkaan kyennyt selvittämään, millainen teksti hänellä tarkkaan ottaen oli käytössään. Kenties hän pääsi käsiksi kirkolliskokouksen dokumentteihin toimiessaan Königsbergin kirjastonhoitajana vuosina 1550–1553. Königsbergissä oli yksi aikakauden parhaista teologisista kirjastoista

8 Vainio 2005, 15–17.

9 Kysymys luterilaisen perinteen rikastuttamisesta on ajankohtainen, koska viime vuosina Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksissa on käsitelty erilaisten spirituaaliteettien integroimista osaksi kirkon elämää.

10 ECT, 84b–85b. Ehdonvallan asioista kiisteltiin 1500-luvun luterilaisuudessa Lutherin kuoleman jälkeen. Augsburgin interim-sopimus (1548) synnytti kiistan siitä, voivatko luterilaiset omaksua valtiovallan paineesta kirkollisia tapoja, jotka antavat vaikutelman opillisista myönnytyksistä katoililaisille. *Yksimielisyyden ohjeen* (1577) myötä luterilaisuudessa sai virallisen aseman kanta, jonka mukaan tunnustustilanteissa ei ole ehdonvallan asioita. Adiaforariidasta ks. esim. Melhaisen 1980.

11 ECT, 203a.

12 ECT, 762b.

13 Chemnitzin kanta Raamatun riittävyteen käy selkeästi esille siitä, miten hän tulkitsee jakeet 2. Tim. 3:14–17; ks. ECT, 39b–41a. Johdantona Raamatun asemaan Chemnitzin teologiassa ks. esim. Johansson 1999, 38–64. Ks. esim. ECT, 770b, 784a.

15 Chemnitzin myönteinen suhde varhaisempiin ekumeenisiin kirkolliskokouksiin käy ilmi siitä, että hän lainaa niitä runsaasti kristologisen opetuksensa tueksi. Hän allekirjoittaa myös seitsemännän kirkolliskokouksen opetuksen sikäli, ettei hän torju kuvien tekemistä sinällään. Siksi hän voi lainata myös tätä kokousta myönteisissä merkeissä. Chemnitzin ekumeenisten kirkolliskokousten lainaamisesta ks. esim. Watson 1994, 79.

ja Chemnitzillä oli kirjastonhoitajana paljon vapaa-aikaa. Kirjastonhoitajana Chemnitzillä oli mahdollisuus tutustua laajasti patristisen ajan lähteisiin ja hän jatkoi patrististen lähteiden tutkimusta Königsbergin kauden jälkeenkin. Tämän vuoksi tutkimuksessa ei voida päätellä, paneutuiko hän Nikean II kirkolliskokouksen pöytäkirjoihin juuri Königsbergin aikana vai vasta myöhemmin. Joka tapauksessa on varmaa, että Chemnitzillä oli käytössään runsaasti kirkolliskokouksen dokumentteja ja laajasti muuta materiaalia, jonka varaan hän oman analyysinsä rakensi.

Omassa kriittisessä arviossaan Chemnitz ei käsittele ainoastaan Nikean II kirkolliskokouksen lopullista kuviin liittyvää julkilausumaa, vaan hän tekee lukuisia viittauksia kirkolliskokouksen istunnoissa esitettyihin yksittäisiin argumentteihin. Hän kuvaa kirkolliskokouksessa esitettyjä näkemyksiä sisällöllisesti oikein, vaikka aina hänen antamansa viitteet eivät osu kohdilleen ja lainauksissa on toisinaan epätarkkuuksia.¹⁶ Chemnitz ei käy systemaattisesti läpi Nikean II kirkolliskokouksen pöytäkirjoja vaan hän lyhentää kokouksen opetuksen kahdeksaan kohtaan ja antaa havainnollistavia esimerkkejä synodin pöytäkirjoista. Hän olettaa, että kokouksessa esitetyt yksittäisten teologioiden argumentit edustavat koko kokouksen kantaa. Tämä ei ole yllättävää, sillä pöytäkirjojen perusteella kokous vaikuttaa olleen sangen yksimielinen. Chemnitzin tiivistelmän kohdista kuusi liittyy synodin opetukseen kuvien välttämättömydestä ja kaksi kuvien kunnioittamiseen.¹⁷ Seuraavaksi esittelen kuvien välttämättömyyttä koskevaa opetusta ja tämän jälkeen tulevassa alaluvussa paneudun kuvien kunnioittamista koskevaan kysymykseen.

Chemnitz aloittaa Nikean II kirkolliskokouksen käsittelyn hyväksymästään väitteestä, jonka mukaan kuvien käyttö kaunistamiseen tai historiallisten tapahtumien esittämiseen on sallittua. Hän mainitsee, että väitteen perusteeksi kirkolliskokouksessa vedottiin muun muassa ilmestysmajan ja Salomon temppelin koristeluihin.¹⁸ Chemnitzille kuvien oikeaa käyttöä ilmentää esimerkiksi Nikea II:n neljännessä istunnossa paavi Gregoriuksen esittämä toivomus, että luoma-

kunta voisi kertoa Kristuksesta ja pyhistä samalla tavoin kuin kuvat tai äänet. Jerusalemin piispa Germanoksen ajatus siitä, että kuultu voidaan esittää kuvin, on Chemnitzin mukaan samaten hyväksyttävä. Sen sijaan neljännessä istunnossa esitetty väite, jonka mukaan kuvien voima on suurempi kuin Jumalan sanan on vääriä.¹⁹

Chemnitz ei huomioi yhteenvetonsa ensimmäisen kohdan yhteydessä sitä, että kokouksen mukaan Kristuksen kuvaamisen on mahdollistunut tämän inkarnaatio.²⁰ Argumentti kuitenkin löytyy Nikea II:n pöytäkirjoista ja se oli keskeinen kokouksen opetukseen suuresti vaikuttaneelle Johannes Damaskolaiselle.²¹ Kenties Chemnitzin

- 16 Osoitan alaviitteissä, mihin Nikean II kirkolliskokouksen pöytäkirjojen kohtiin Chemnitz viittaa. Käytän Nikean II kirkolliskokouksen pöytäkirjojen uusinta kriittistä editiota.
- 17 Ks. ECT, 784a–791b.
- 18 Ilmestysmajan ja Salomon temppelin koristelut sekä Jumalan käskemä vaskikäärme olivat yksi yleisimmistä perusteluista Nikean II kirkolliskokouksen päätösten tueksi. Ks. esim. CUNS I–III, 132–133; CUNS IV–V, 348–351, 438–441, 470–471, 546–547; CUNS VI–VII, 698–699.
- 19 ECT, 784b. Chemnitz ei tässä yhteydessä mainitse, missä kirkolliskokous tuo mainittu raamattuperustelut esille. Ne löytyvät sen neljännessä istunnosta. Paavi Gregorius II:n toivomus löytyy hänen kirjeestään Germanos Konstantinopolilaiselle. Ks. CUNS IV–V, 436–437. Germanoksen näkemyksestä ks. CUNS IV–V, 444–445, 462–465. Siitä, että kuvan voima on sanaa suurempi ks. CUNS IV–V, 310–311.
- 20 Inkarnaation merkityksestä Kristuksen kuvaamiselle ks. esim. CUNS I–III, 444–447; CUNS VI–VII, 696–697.
- 21 Johannes Damaskolaisen kamppailusta ikonoklasteja vastaan sekä hänen vaikutuksestaan Nikean II kirkolliskokoukseen ks. esim. Louth 2002, 193–222. Damaskolaisen kolme kuuluisaa puhetta ikonoklasteja vastaan on käännetty suomeksi; ks. Damaskolainen 1986. Niistä on julkaistu myös kriittinen editio; ks. CIC.

ratkaisu selittyi sillä, ettei inkarnaatiope-rustelu ole painokkaasti esillä itse kokouksen pöytäkirjoissa.

Toiseksi Chemnitz kiinnittää huomionsa kirkolliskokouksen tekemään kuvien palvonnan ja kunnioittamisen erotteluun. Hänen mukaansa kokous vetosi varhaisempiin lähteisiin, joissa puhutaan kuvien käyttämisestä historiallisten tapahtumien esittämiseen siten, että tavoitteena on tukea näiden tapahtumien kunnioittamista. Chemnitzin tulkinnan mukaan kokous sekoittaa kaksi asiaa, jotka tulisi erottaa toisistaan: kuvien käyttämisen opetustarkoitukseen ja niiden har-taudellisen kunnioittamisen. Chemnitz ajatteli, että osa kokousedustajista piti kyseenalaisena kuvien kunnioittamisen johtamista niiden his-torialisesta käytöstä. Tästä on esimerkkinä neljännen istunnon osallistujan Kypoksen Konstanteian piispa Konstantinoksen esittämä väite, jonka mukaan Jumala antoi kuvakiellon, jotta kansa ei ilmestysmajan kuvien tähden olisi päätenyt epäjumalanpalvelukseen. Chemnitz myös viittaa viidennen istunnon huomioon, jon-ka mukaan kristityt eivät tee kuvia palvoakseen niitä kuin jumalia vaan siksi, että ne inspiroisivat mielen kohoamaan korkeuksiin.²²

Kolmanneksi Chemnitz väittää, että kokous tarttuu kaikkiin mahdollisiin kirkkoisien teoksis-sa oleviin mainintoihin kuvista perustellakseen, että kuvia on välttämätöntä olla kirkossa –vaikka nuo lausahdukset eivät edes liity aiheeseen. Hän antaa kaksi esimerkkiä paavi Hadrianukselta, jonka kirje kuvien käytöstä luettiin Nikean II kir-kolliskokouksen toisessa istunnossa. Ensinnäkin paavi mainitsee Athanasios Aleksandrialaisen rinnastuksen, jossa verrataan homeiseksi tai likaiseksi tulleen kuvan puhdistusta ja uudel-leen maalaamista siihen, että ihmisessä oleva Jumalan kuva palautetaan kun Jumalan Poika omaksui luontomme ja siten uudisti Jumalan kuvan. Hadrianus käyttää kuvia puolustaessaan myös Kyrillos Aleksandrialaisen mainintaa siitä, että usko kuvaa lihaksi tulleen Jumalan sanan ja että Jeesuksen vertaukset asettavat etemme kuvina asiat, jotka mieli käsittää muutoin vain hämärästi. Neljännessä istunnossa vedottiin vie-lä kahteen muuhunkin Kyrilloksen lausumaan.

Niistä ensimmäisessä Kyrillos toteaa, että Vanha testamentti tarjoaa varjokuvia ja luonnoksen, jotka Uusi testamentti täydentäisi ja viimeiste-lisi. Toisessa hän vuorostaan ylistää sitä, kuinka Mooses kuvaa Aabrahamin matkaa Iisakin uhraamiseksi. Chemnitzistä perustelut ovat lapsellisia, koska kirkkoisien lainaukset eivät liity mitenkään kuvien kirkolliseen käyttöön.²³

Neljänneksi Nikean II kirkolliskokous luette-lee taruja kuvien käytön tueksi. Chemnitz on juu-ri edellä esitellyt laajan historiallisen katsauksen, jonka tarkoituksena on ollut osoittaa, että pelk-kään kuvien läsnäoloon kirkossa suhtauduttiin pitkään varauksellisesti. Asenteet alkoivat muut-tua 300-luvun lopulla, jolloin kuvia alkoi esiin-tyä kirkossa. Niiden kunnioittamista alettiin harjoittaa kuitenkin vasta 600-luvulta alkaen.²⁴ Chemnitz selittää, miten kirkolliskokouksella ei ole siten ollut sen näkemyksiä tukevaa materi-aalia varhaisemmilta vuosisadoilta, ja se on näin ollen pakotettu käyttämään epäluotettavia ja väärennettyjä kertomuksia perusteluissaan. Hän mainitsee esimerkkinä, miten kokouksen viiden-nessä istunnossa lainataan kertomusta, jossa Kristus olisi antanut kuvansa Edessan kuningas

22 ECT, 784b. Piispa Konstantinoksen ajatus kuvakiellon antamisen tarkoituksesta löytyy pöytäkirjojen kohdasta CUNS IV–V, 288–289. Viidennen istunnon maininnasta ks. CUNS IV–V, 578–579. Chemnitzin mainitsemat esi-merkit eivät tue hänen kantaansa. Alkuperäiskontekstissään lainaukset ilmentävät vain kirkolliskokouksen yleistä painotusta, jonka mukaan kuvia tulee kunnioittaa, mutta niitä ei saa palvoa. Painotuksesta ks. esim. CUNS IV–IV, 442–445; CUNS VI–VII, 628–629, 636–637.

23 ECT, 784b–785a. Athanasiosin selitys löy-tyy pöytäkirjojen kohdasta CUNS I–III, 148–149. Kyrillostakin Chemnitz referoi oikein, mutta hän on yhdistänyt kaksi pöytäkir-joissa peräkkäin olevaa lainausta yhdeksi. Ks. CUNS I–III, 146–147. Chemnitz lainaa Kyrilloksen lausumista neljännessä istun-nossa ensimmäistä sanatarkasti ja toista hän referoi omin sanoin ks. CUNS IV–V, 296–299.

24 Ks. ECT, 779a–784a.

Abgarille. Neljännessä istunnossa vuorostaan vedotaan Athanasioksen nimissä kulkeneeseen kertomukseen, jossa juutalaiset ristiinnaulitsevat Kristuksen kuvan. Toisessa istunnossa Hadrianus mainitsee puolestaan keisari Konstantinoksen ihmeperantumisesta kertomuksen, jossa olennaisessa osassa ovat Paavalin ja Pietarin kuvat. Chemnitz myös viittaa taruun, jonka mukaan apostolit olisivat Antiokian synodissa käskeneet pystyttämään epäjumalankuvien tilalle Kristuksen kuvan.²⁵

Viidenneksi Chemnitz mainitsee joukon raamattusitaatteja, joita paavi Hadrianus luetteli kirkolliskokouksen toisessa istunnossa luetussa kirjeessään perustellakseen, että kuvia on välttämätöntä olla kirkoissa. Hadrianus oli sitä mieltä, että koska ihminen luotiin Jumalan kuvaksi maan tomusta, Abel antoi uhrinsa laumansa esikoisista, Nooa ja Abraham rakensivat alttarit sekä Jaakob pystytti kiven paikalle, jossa oli nähnyt unen portaista, kristityillä ei ole mitään syytä pidättäytyä Jumalan huoneen kaunistamisesta erilaisin kuvin ja värein. Hadrianus vetosi Vulgatan mukaisin psalmin jakeisiin ”Herra, olen rakastanut sinun huoneesi kauneutta” (Ps. 26:8) ja ”Herra, minä etsin kasvojasi” (Ps. 27:8). Chemnitz jatkaa esittämällä raamattuviitteitä (Hepr. 9:5; Laul. 1. 2:14; Matt. 5:15; Ps. 16:3). Lopulta hän toteaa, että kyseiset raamattuperusteet ovat lapsellisia ja häpeällisiä. Hän väittää, että jos joku satiirikko olisi halunnut tehdä pilkkaa katolilaisien kuvien käytöstä Raamattuun vedoten, hän ei olisi voinut onnistua paremmin kuin Hadrianus ja Nikean isät.²⁶

Kuudenneksi Chemnitz tekee yhteenvedon kirkolliskokouksessa käydystä keskustelusta, joka koskee kuvien käytön vaikutusta kristittyjen ja muiden uskontojen edustajien väliseen suhteeseen. Hän mainitsee, että kuvat etäännyttivät kristittyjä saraseeneista, joiden uskontoon eivät kuuluneet kuvat. Samoin hän huomauttaa, että neljännessä istunnossa myönnetään kuvien tulleen esteeksi sille, että juutalaiset olisivat hyväksyneet kristinuskon, koska heille kuvat olivat selvä todiste siitä, että kristityt toimivat lakia vastaan. Chemnitz tuo esille myös sen, että Nikean II kirkolliskokouksen viidennessä istun-

nossa todettiin muuan pakanan oikeuttaneen pakanoiden kuvakultin vetoamalla kristittyjen kuvien kunnioittamiseen. Pakana väitti, etteivät pakanatkaan kunnioita kuvia itsessään vaan ruumiittomia voimia kuvien kautta. Chemnitz pitää epätotena ensimmäisen istunnon väitettä, että markionilaiset ja manikealaiset olisivat vastustaneet Kristuksen ruumiin kuvaamista. Hän pitää myös todennäköisesti taruna viiden istunnon väitettä, että Leo III Isaurialaisen ikonoklasmin olisi provosoinut juutalainen. Hän kuitenkin toteaa, että mikäli juutalaiset, samarialaiset tai saraseenit tuhoavat kuvia siksi, että he vihaavat Kristusta, heidät tuomitaan hyvästä syystä.²⁷

- 25 ECT, 785ab. Neljännessä istunnossa esitetyistä kertomuksesta Kristuksen kuvan ristiinnaulitsemisesta ks. CUNS IV–V, 316–331. Kertomusta Kristuksen kuningas Abgarille annetusta kuvasta lainataan kohdassa CUNS IV–V, 582–583. Kertomus keisari Konstantinoksen unesta ks. CUNS I–III, 122–125. Apostolien Antiokian synodin päätöksestä ks. CUNS I–III, 66–67.
- 26 ECT, 785b–786a. Hadrianuksen raamattuperusteista ks. CUNS I–III, 128–131, 134–135. Neljän istunnossa viitataan jakeisiin Hepr. 9:5 ja Matt. 5:15 CUNS IV–V, 286–289, 482–482. Laul. 2:14 mainitaan istunnossa viisi ja Ps. 16:3 istunnossa kolme ks. CUNS IV–V, 622–623; CUNS I–III, 264–265.
- 27 ECT, 786ab. Juutalaisten kriittisyydestä kristillistä kuvien käyttöä kohtaan ks. CUNS IV–V, 348–371, 438–441, 544–547. Pakanan kristittyjen kuvien kunnioittamisen ja pakanoiden kuvakultin rinnastamisesta ks. CUNS IV–V, 542–543. Ensimmäisessä istunnossa ei ole mainintaa siitä, että markionilaiset ja manikealaiset olisivat vastustaneet Kristuksen kuvaamista, mutta viidennessä istunnossa mainitaan manikealaisten Kristuksen kuvaamisen vastustaminen. Ks. CUNS IV–V, 566–567. Viidennessä istunnosta ei löydy kertomusta siitä, että juutalainen olisi provosoinut keisari Leo III:n ikonoklasmin. Sen sijaan siellä puhutaan heprealaisesta velhosta, joka sai aikaan ikonoklastista liikehdintää saraseenien keskuudessa. Ks. CUNS IV–V, 592–595.

Ennen kuin Chemnitz etenee käsittelemään tiivistelmänsä seitsemättä kohtaa, hän toteaa, että tähän saakka hänen yhteenvetonsa on koskenut vain kuvien historiallista käyttöä kirkossa – vaikka hänen toinen perustelunsa ottikin jo kantaa kuvien kunnioittamiseen. Chemnitz painottaa, että kuvien historiallista käyttöä ei tule tuomita. Hänen tavoitteenaan on ollut osoittaa, kuinka heikolla tolalla kirkolliskokouksen kuvien historiallista käyttöä puolustava argumentaatio on. Tämän perusteella lukijan tulisi ymmärtää, kuinka kyseisen synodin mielipiteitä kuvien kunnioittamisesta pitäisi arvioida.²⁸

Yhteenvetona Chemnitzin Nikean II kirkolliskokouksen kuvien välttämättömyyttä koskevasta argumentaatiosta voidaan sanoa, että Chemnitz pitää sen käyttämiä raamatuperusteita sekä historian todistusaineistoon vetoamista heikkotasoisina. Hän näkee kokouksen toistuvasti irrottavan kirkkoisien lausahduksia ja Raamatun jakeita alkuperäisestä asiayhteydestään oikeuttaakseen kantansa kuvien välttämättömyydestä. Tätä hän pitää tuomittavana, vaikka itsekin sallii kuvien läsnäolon kirkossa. Chemnitzin suurin ongelma Nikean II kirkolliskokouksen suhteen on kuitenkin se, mitä kokous sanoo kuvien kunnioittamisesta.

CHEMNITZIN ESITYS NIKEAN II KIRKOLLISKOKOUKSEN PERUSTEISTA KUVIEN KUNNIOITTAMISELLE

Chemnitzin kirkolliskokouksesta laatiman tiivistelmän seitsemäs kohta on hänen itsensä mukaan kaikkein keskeisin kuvateologinen kannanotto. Siinä kirkolliskokous sääti Raamatun selvän sanan vastaisesti ja vastoin varhaiskirkon yksimielistä todistusta, että pyhiä kuvia tulisi kunnioittaa, tervehtiä, syleillä, suudella ja palvoa. Chemnitzin mukaan monet loukkaantuivat tästä opetuksesta. Hänen mielestään tämä on nähtävissä jo itse kirkolliskokouksen pöytäkirjoissa. Kolmannessa istunnossa näet Kyproksen Konstanteian piispa Konstantinos sanoo hyväksyvänsä kuvien kunnioittamisen, muttei niiden adoraatiota, joka on vain askeleen päästä palvonnasta, joka kuuluu yksin kolmiyhteiselle Jumalalle. Chemnitz ei tarkemmin selitä

sitä, mitä hänen mielestään piispa Konstantinos tarkoittaa adoraation ja palvonnan erottelullaan. Tämän lisäksi Chemnitzin näkemyksen mukaan Leontios²⁹ neljännessä istunnossa ja Hadrianus toisessa istunnossa pyrkivät vähättelemään kokouksen opetusta sanoessaan, että marttyyrien kilvoituksen kuvin kuvaaminen tuo ylistyksen yksin Jumalalle, kun kristityt ylistävät marttyyrien hyveitä ja seuraavat heidän esikuvaansa.³⁰

Kirkolliskokouksen kuvien kunnioittamisen perusteluista Chemnitz nostaa ensimmäiseksi esille raamatullisia esimerkkejä, jotka hänen mukaansa esitettiin seitsemännessä istunnossa. Niillä haluttiin osoittaa, että kunnioittamisen ja palvonnan välillä on ero. Kokouksessa mainittiin jaottelun tueksi, että Jaakob kunnioitti Eesauta (1. Moos. 33:7, 10), Abraham heetteläisiä (1. Moos. 23:7), Jaakob faraota (1. Moos. 47:7, 10) ja Daavid Samuelia (1. Sam. 10). Näihin ja muihin esimerkkeihin vedoten kirkolliskokous väitti, että kunnioitusta voidaan osoittaa myös kuville, vaikka niiden palvontaa ei sallitakaan. Chemnitz huomauttaa, että erottelu oli varhaisemmille kirkkoisille tuntematon uskonnollisen elämän kontekstissa, koska sen suhteen he yksinkertaisesti torjuivat kaiken kuvien kunnioittamisen. Chemnitzin mukaan Jumalan laki sanoo yksiselitteisesti, ettei kuvia tule kunnioittaa eikä

28 ECT, 786b.

29 Chemnitz ei kerro, onko kyseessä keisarillinen sihteri Leontios vai Kyproksen Neapolin sihteri Leontios vai Kyproksen Neapolin sihteri Leontios vai Kyproksen Neapolin sihteri Leontios.

30 ECT, 786b–787a. Chemnitz nähdäkseni tulkitsee Konstanteian piispan opetusta virheellisesti. Piispa Konstantinos ei tee eroa adoraation ja kunnioituksen välille. Hän kyllä sanoo palvovansa vain kolmiyhteistä Jumalaa. Ks. CUNS I–III, 270–271. Leontioselta ja Hadrinaultelta lainattua katkelmaa ei löydy pöytäkirjoista, mutta Chemnitzin esittämän lainauksen sisältö löytyy Hadrinaultelta. Ks. CUNS I–III, 126–129, 158–159. Lentiokselta en ole löytänyt Chemnitzin esittämää opetusta.

palvoa (2. Moos. 20:4–5; 5. Moos. 5:8–9). Chemnitz ymmärtää kiellon torjuvan sekä ulkoisesti ilmenevän että sisäisiä tunteita koskevan kuvien kunnioittamisen. Chemnitz huomauttaa, miten järjellisten ihmisten kunnioittaminen esimerkiksi heidän virkansa tähden tai rakkaudesta heihin eroaa merkittävästi siitä, että kumarretaan kuvia. Raamatussa on kyllä esimerkkejä ihmisten kunnioittamisesta, mutta niitä ei voi soveltaa kuviin dekalogin kuvakiellon tähden.³¹

Chemnitz tahtoo osoittaa, ettei kuvien kunnioittamisen ja palvonnan erottamisen torjumisessa ole kyse vain sanakiistasta. Hän perustelee näkemystään sillä, kuinka suunnattoman paljon painoarvoa kokous antaa kuvien kunnioittamiselle. Chemnitz lainaa lukuisia kokouksessa esitettyjä lausumia ja kertomuksia, joissa pyhiä ja heidän kuviaan kunnioitetaan joko sielun pelastukseksi tai ruumiin parannukseksi. Esimerkiksi ensimmäisessä istunnossa ”eräs Theodosios” sanoo kunnioittavansa neitsyt Marian kuvaa, jotta hän saisi apua ja varjelusta tässä elämässä, ja pyhien kuvia, jotta hän voisi löytää Jumalan armon käydessään Jumalan tuomioistuimen eteen. Neljännessä istunnossa puolestaan kerrotaan siitä, kuinka marttyyri Anastasios ilmestyi halvaantuneelle naiselle ja käski tätä kunnioittamaan kuvaansa, jotta tämä paranisi. Nainen parani toimittuaan pyhän kehotuksen mukaan. Chemnitzille nämä ja muut vastaavat lausumat ovat vastaansanomattomia todisteita siitä, että kuvien kunnioittaminen on niiden palvomista.³²

Tiivistelmänsä kahdeksannen ja viimeisen kohdan yhteydessä Chemnitz tekee yhteenvedon Nikean II kirkolliskokouksen kuvien kumartamisen tueksi esitetyistä perusteluista. Nämä hän jakaa kuuteen ryhmään: raamattuperustelut, traditioperustelut, kirkkoisäperustelut, kuvien kunnioittamista tukevat ihmekertomukset, vastakkaisen kannan leimaaminen vanhaksi harhaopiksi sekä poliittisen kunnioittamisen ja uskonnollisen kunnioittamisen välistä yhteyttä koskevat perustelut.³³ Seuraavaksi esittelen nämä ryhmät.

Kunnioituksen ja palvonnan erottelun tueksi kirkolliskokouksessa vedottiin jakeeseen Matt. 4:10, jonka mukaan ainoastaan Jumalaa

tulee palvoa. Jakeessa ei kuitenkaan sanota, että ainoastaan Jumalaa tulisi kunnioittaa. Chemnitz torjuu erottelun viittaamalla Ilmestyskirjan

- 31 ECT, 787a. Chemnitzin esittämät raamatulliset esimerkit eivät ole seitsemännessä istunnosta. Sen sijaan neljännessä istunnosta löytyy hänen mainitsemiaan esimerkkejä. Ks. esim. CUNS IV–V, 360–371.
- 32 ECT, 787a–788a. ”Eräs Theodosios” on Amorian piispa Theodosios, joka katui kirkolliskokouksessa ikonoklasmiaan ja lausui Nikea II:n mukaisen uskotunnustuksensa. Chemnitz esittää *Examenissaan* lainauksen Theodosioksen uskontunnustuksesta, joka ei ole kuitenkaan sanatarkka. Ks. CUNS I–III, 56–59. Kertomus marttyyri Anastasioksen parannusihmeestä ks. CUNS IV–V, 312–317. Chemnitzin versio poikkeaa pöytäkirjoissa kuvatusta kertomuksesta sikäli, että nainen ei ole suoranaisesti halvaantunut ja ihme ei tapahdu kirkossa, vaan nainen näkee kaukaa Anastasioksen kuvan ja paranee kovista lonkkakivuista kuvan kunnioittamisen seurauksena. Valtaosa Chemnitzin lainauksista on kokouksen neljännessä istunnosta. Ks. CUNS IV–V, 312–317, 354–355, 376–379, 388–393, 402–403. Ensimmäisestä istunnosta lainataan Basileoksen, Ankyran piispan, uskontunnustusta. Ks. CUNS I–III, 52–53. Chemnitz erehtyy väittäessään sen olevan toisesta istunnosta. Lainaus on myös sanamuodoiltaan epätarkka. Toisesta istunnosta on otettu mukaan Hadrianuksen kirjeestä katkelma, jossa vaskikäärmettä hyödynnetään kuvien kunnioittamisen oikeuttamiseksi. Ks. CUNS I–III, 132–133. Aivan seitsemännessä kohdan lopuksi Chemnitz mainitsee kaksi kertomusta viidennessä istunnosta. Ensimmäisessä niistä kuvan avulla kaivo alkaa tulvia vettä, toisessa neitsyt Marian ikonille lausuttu rukous pitää sen eteen sytytetyn kynttilän palamassa viisi tai kuusi kuukautta. Ks. CUNS IV–V, 584–591. Chemnitz antaa kaivokertomuksen ihmeestä liioitellun kuvan, koska kertomuksessa kaivo ei suinkaan tulvi vettä, vaan se täyttyi puolilleen. Myös kynttilää koskevan kertomuksen kuvauksessa on epätarkkaa se, että alkuperäisessä kertomuksessa ei ole kyse kynttilästä vaan öljylampusta.
- 33 ECT, 788b.

enkeliin, joka kieltäytyi kunnioituksesta sanoen, että vain Jumalaa tulee kunnioittaa (Ilm. 19:10) ja Pietariin, joka torjui kunnianosoitukset itseään kohtaan (Ap. t. 10:25–26). Kokouksessa mainittiin kuvien kunnioittamisen tueksi muun muassa raamatunjakeet ”Palvokaa hänen jalkojensa astinlautaa” (Ps. 99:5 Vulgatan mukaan) ja ”Palvokaa hänen pyhällä vuorellaan” (Ps. 99:9). Chemnitzin mielestä nämä perustelut ovat narrin pilailua. Niihin vetoaminen on ilmiselvää Raamatun vääristämistä vastoin siinä esitettyä selkeää kuvakieltoa ja siten raskas synti. Lisäksi kokous vetosi siihen, että israelilaiset palvoivat liitonarkkia ja sen kannen kerubeja. Chemnitz vastaa argumenttiin korostamalla sitä, että vanhan liiton aikana Jumala oli säätänyt, että häntä voitaisiin palvoa arkin luona, mutta uuden liiton aikana vastaavaa lupautusta ei ole kuvia koskien. Chemnitz korostaa liittojen välistä eroa vedoten Kristuksen sanoihin: ”Ette palvo Jumalaa tällä vuorella ettekä Jerusalemissa – – vaan Hengessä ja totuudessa” (Joh. 4:21, 24).³⁴

Chemnitz väittää, että raamattuperustelujen puutteen takia kuvien kunnioittajat vetosivat moneen kertaan aksioomaan, jonka mukaan kaikki mikä tehdään Jumalan nimessä ja hänen kunniaukseen, ei voi olla muuta kuin pyhää, hurskasta ja Jumalalle mieluisaa. He väittivät, että tämä periaate soveltuu myös perustelevaan kuvien kunnioittamiseen.³⁵ Chemnitz vastaa periaatteeseen korostaen sitä, mitä Jumala on säätänyt Raamatussa:

Mutta Raamatussa meillä on tämän argumentin suorasanaainen kumoaminen. Sillä tämän aksiooman varaan eivät ainoastaan pakanat vaan myös juutalaiset rakensivat epäjumalanpalveluksensa ja vastoin profeettojen varoituksia oikeuttivat sen siihen vedoten. Jumala kuitenkin sanoo aivan suoraan palvonnastaan: Kenenkään teistä ei tule tehdä sitä, mikä on omissa silmissänne oikein, vaan sinun tulee tehdä ainoastaan sitä, mitä minä, Herra sinun Jumalasi, käsken sinua tekemään. Sinun ei tule poiketa siitä oikealle eikä vasemmalle tai lisätä siihen tai ottaa siitä pois mitään.³⁶

Todettuaan vastapuolen raamattuargumentit surkeiksi Chemnitz etenee käsittelemään kuvien kunnioittajien esittämiä traditioperusteluja, joihin vetoamisen tarve nousee hänen mukaansa siitä, että kuvien kunnioittajat ymmärsivät itsekkin raamattuargumentaationsa olevan Raamatun pilkkaamista. Chemnitz huomauttaa, että kokous asettaa ensimmäisessä istunnossaan anateeman alle kaikki, jotka eivät suostu ilman selkeitä raamattuperusteita pitämään kuvien kunnioittamista velvoittavana traditiona, jonka juuret menevät aina apostoleihin saakka. Kokous siis edellyttää, että kirkollista perinnettä kuvien kunnioittamisesta pidetään yhtä arvovaltaisena kuin Raamatun opetusta. Chemnitz väittää, että hänen aiemmin *Examenissa* esittämänsä laaja katsaus kuvien käytön historiallisesta kehityksestä kumoaa väitteen kuvien kunnioittamisen apostolisuudesta. Chemnitz tekee tästä huolimatta muutaman yleisluontoisen huomautuksen kokouksen tavasta hyödyntää kirkkoisien lausahduksia. Lisäksi hän kommentoi yksittäisiä Nikea II:n käyttämiä kirkkoisien lausumia.³⁷

- 34 ECT, 789a. Chemnitz mainitsee kokouksen vedonneen yllä mainittujen kohtien lisäksi seuraaviin jakeisiin: Ps. 27:8; 45:12; Hepr. 11:21. Chemnitzin mainitsemista raamatunkohdista ks. CUNS IV–V, 360–361, 370–373. Vanhan testamentin jumalanpalveluselämissä esiintynyt kuvien käyttö oli Nikea II:ssa muutenkin painokkaasti esillä. Ks. esim. CUNS IV–V, 284–289; CUNS VI–VII, 696–699, 788–791.
- 35 ECT, 789a. Mielestäni Chemnitz liioittelee aksiooman esiintymistä pöytäkirjoissa. Se kyllä löytyy niistä, muttei toistuvasti. Esi-merkkinä aksioomasta Nikea II:n pöytäkirjoissa ks. esim. CUNS IV–V, 354–357.
- 36 ECT, 789a. Käännös on omani.
- 37 ECT, 789ab. Ensimmäisessä istunnossa anateemoja esiintyy ikonoklastipiispojen katumuspuheissa ks. CUNS I–III, 52–55, 60–61.

Ensimmäinen Chemnitzin yleisluontoinen huomio on se, että kokous tuo kirkkoisilta esille perusteluja, jotka koskevat kuvien käyttämistä historiallisten tapahtumien kuvaamiseen. Chemnitzin mukaan on kuitenkin päivän selvää, ettei kuvien historiallinen käyttö ole pätevä perustelu niiden kunnioittamiselle. Kirkolliskouksessa vedottiin siihen, että kirkkoisät, kuten Athanasios, Basileios Suuri ja Johannes Krysostomos, väittivät, että kuvalle osoitettu kunnioitus kohdistuu siinä kuvattuun. Chemnitz kuitenkin huomauttaa, että myöhempien tulkitsijoiden tulee kiinnittää huomiota kirkkoisien intention. Väittäessään kuvalle kohdistetun kunnioituksen tai epäkunnioituksen kohdistuvan alkukuvaan he puhuvat keisarien kuvien yhteiskunnallisesta kunnioittamisesta. Isien tuotannossa ei ole yhtään esimerkkiä, jossa kuvien kunnioittamista voidaan soveltaa Kristuksen kuvan käyttöön. He soveltavat periaatetta niin, että koska Kristus on Jumalan kuva, hänelle osoitettu kunnioitus kohdistuu Isään.³⁸ Ajatus kunnian siirtymisestä kuvan kautta siinä kuvatulle on hyvin yleinen Nikea II:n pöytäkirjoissa.³⁹

Nikean II kirkolliskokous esitti myös Basileios Suuren, Gregorius Suuren ja Athanasioksen nimissä kulkeneista teksteistä lainauksia, joissa puolustetaan suoraan kuvien kunnioittamista. Chemnitzin mukaan lainaukset on kuitenkin laitettu heidän nimiinsä, koska ne ovat ristiriidassa heidän aitoperäisten tekstiensä kanssa.⁴⁰

Chemnitz päättää kirkkoisäperustelujen kritiikin lainaamalla ja referoimalla vapaasti useamman katkelman kirkkoisä Augustinuksen teoksesta *De Doctrina Christiana*. Hän arvioi Augustinuksen vastustavan ajatusta, jonka mukaan kuvalle tai merkille osoitettu kunnioitus siirtyisi alkukuvalle. Katkelmat Augustinukselta korostavat sitä, kuinka Vanhan testamentin aikana juutalaiset palvoivat Jumalaa tämän säätämien ”merkkien” kautta. Uusi liitto on tuonut täyttymyksen, johon merkit edeltä käsin viittasivat. Siksi vanhan liiton merkit eivät ole enää välineitä Jumalan palvelemiseen. Monien merkkien sijaan Jumala jätti kristityille vain kaksi merkkiä, kasteen ja ehtoollisen.⁴¹ Chemnitz ajattelee Augustinuksen opetuksen merkeistä soveltuvan

kuviin ja siten kumoavan Nikea II:n opetuksen, jonka mukaan kuvalle kohdistuva kunnioitus välittyisi siinä kuvatulle. Hänen ajatuksensa lienee se, että koska Augustinuksen mukaan Jumala on vähentänyt huomattavasti jumalanpalvelemissä käytettyjen merkkien määrää siirryttäessä vanhasta liitosta uuteen liittoon, Jumala ei halua vastaanottaa kunnioitusta merkkien kautta.

Nikean II kirkolliskokous perusteli kuvien kunnioittamista erityisesti ihmeillä. Kokous vetosi useampaan kertomukseen, jossa rukoilija oli saanut apua kuvan kautta tapahtuneella ihmeellä tai jossa pyhä oli ilmestynyt hätää kärsivälle ja neuvonut kumartamaan kuvaansa saadakseen apua. Chemnitz mainitsee tässä yhteydessä esimerkinomaisesti kaksi ihmekertomusta ja kysyy, miten voisimme olla varmoja, etteivät ne ole vain keksittyjä satuja. Chemnitz väittää, että koska oppi kuvien kunnioittamisesta on uutuus ja siltä puuttuu Raamatun ja varhaisen kirkon tuki, siihen soveltuu Raamatun sana, jonka mukaan meidän ei tule hyväksyä uusia oppeja merkkien ja ihmeiden vakuuttamina. Saatana on nimittäin

38 ECT, 788b–790a. Nikean II kirkolliskokouksen pöytäkirjojen valossa Chemnitzin huomio kirkkoisälainauksen irrottamisesta kontekstistaan vaikuttaa paikkansa pitävältä. Kolmen mainitun kirkkoisän argumentit löytyvät kokouksen neljännessä istunnosta ks. CUNS IV–V, 394–401.

39 Ks. esim. CUNS I–III, 266–267; CUNS VI–VII, 682–685.

40 ECT, 790a. Pseudo-Basileioksen kirjettä Julianus Luopiolle lainataan Hadrianuksen kirjeessä toisessa istunnossa ks. CUNS I–III, 138–139. Athanasioksen nimiin laitettu kertomus Kristuksen kuvan ristiinnaulitsemisesta ks. CUNS IV–V, 316–331. Gregorius II:n kirje Germanos Jerusalemilaiselle löytyy neljännessä istunnosta ks. CUNS IV–V, 430–443.

41 ECT, 790b. Ks. DDC III, 7–9.

tottunut levittämään valheita ja vääriä oppeja, ja Jumalakin tahtoo totuutta etsittävän sanastaan. Jopa pakanat voivat esittää suurempia ihmeitä omien epäjumalankuviensa tueksi, kuin kuvia kunnioittavat kristityt ja heidän ihmeensä. Jos siis arvioitaisiin pelkästään ihmeiden perusteella, mikä on oikeaa jumalanpalvelusta, pakanoiden uskonto veisi voiton.⁴²

Kirkolliskokous väitti myös, että kuvien kunnioittamisen torjuminen on muinainen harhaoppi ja luetteli harhaoppisten ryhmiä, jotka torjuivat kuvien käytön uskonnon harjoittamisessa. Chemnitzin mukaan on kuitenkin naurettavaa väittää, että samarialaiset ja pakanat olisivat torjuneet kuvien kunnioittamisen. Raamattuhan tuomitsee heidät harhaoppisina juuri sen takia, että he kunnioittivat kuvia. Koska Raamattu tuomitsee harhaoppina kuvien kumartamisen, on turha leimata kuvien kunnioittamisen torjijat harhaoppisiksi. Chemnitz sanoo myös, että hän on edellä osoittanut pakanoiden vahvistuneen epäjumalanpalveluksessaan ja juutalaisten etäännyneen kristinuskosta sen takia, että kuvien kumartaminen levisi kristittyjen keskuuteen.⁴³

Viimeisenä perustelunaan kokous väitti, että mikäli lasten on hyväksyttävää suudella ja kunnioittaa vanhempiansa jättämiä esineitä, morsiamen sulhasen lähettämiä pieniä lahjoja, alamaisten hallitsijoidensa kuvia, kirjeitä sekä sinettejä, miksei Jumalalle olisi mieluista pyhien kuvien kunnioittaminen. Perustelu on jo aiemmin mainitun kuvan ja alkukuvan välistä yhteyttä painottavan argumentin sovellus. Chemnitz torjuu päättelyn painottaen oman vastauksensa selkeyttä ja varmuutta. Hän toteaa tyyppilliseen tapaansa, että jumalanpalveluksessa meidän tulee seurata yksin Jumalan sanaa, ei inhimillisiä tapoja tai ihmisjärjen päätelmiä. Jumalan sana taas julistaa yksinkertaisesti, ettei kuvia tule kumartaa eikä Jumalan kunniaa siirtää häneltä kuville (2. Moos. 20:4–5; Jes. 42:8). Näitä selkeitä raamattuargumentteja vastaan ei tule nostaa mitään vastaväitteitä.⁴⁴

Chemnitz päättää Nikean II kirkolliskokouksen argumenttien analysoinnin toteamalla, että hän on halunnut tutkia kaikkia perusteluita osoittaakseen, kuinka ”avuttomia, kylmiä, nau-

rettavia, tarunomaisia, tekaistuja ja vääriä koko tämän synodin argumentit ja teot olivat kuvien kunnioittamisen todistamiseksi ja vahvistamiseksi”. Chemnitzin mukaan lukija voi niiden perusteella päätellä, kuinka suuressa arvossa kyseistä kirkolliskokousta tulee pitää. Chemnitz huomauttaa, että kuudennen istunnon perusteella kokouksessa oli kyllä läsnä myös oikealla kannalla olevia eli niitä, jotka hyväksyivät kuvien käytön historiallisten tapahtumien esittämiseen, mutta torjuivat niiden kunnioittamisen.

42 ECT, 790b–791a. Ensimmäinen kertomus koskee muuatta Markusta, joka teki ihmeitä tekevän hopearistin, johon oli ihmeenomaisesti ilmestynyt kaiveruksia ja kuvia. Kun eräs ruhtinas näki ristin, hän ymmärsi siinä olevan suuren voiman ja siksi hän kunnioitti ristiä. Ks. CUNS IV–V, 426–429. Chemnitz mainitsee myös Johannes Damaskolaisen ihmeeparantumiskertomuksen, joka tosin ei ole hänenkään mukaansa peräisin Nikea II:n pöytäkirjoista. Kertomuksen mukaan neitsyt Maria ilmestyi Damaskolaiselle ja pyysi tältä apua kuvien kunnioittamisen puolesta. Kun Damaskolaiselta oli leikattu käsi irti kuvien kunnioittamisen puolustamisen tähden, neitsyt palautti hänen kätensä ihmeen kautta ja vannotti Damaskolaista jatkamaan kuvien puolustamista. Ihmeistä laajemmin ks. myös esim. CUNS IV–V, 312–335, 386–393.

43 ECT, 791a. Chemnitzin kuvaamia perusteluita ja mainitsemia harhaoppisia esiintyy etenkin kirkolliskokouksen viidennessä istunnossa. Ks. CUNS IV–V, 534–537, 540–541, 544–545, 556–557.

44 ECT, 791ab. Chemnitz viittaa nimeltä mainitsematta Amorionin piispa Theodosioksen rinnastukseen ensimmäisessä istunnossa, jossa tämä näkee keisarin kuvien kunnioittamisen ja pyhien kuvien kunnioittamisen rinnastuvan toisiinsa. Ks. CUNS I–III, 58–59. Neljännessä istunnossa Kyproksen Neapologiksen piispalta Leontiokselta luettiin katkelma, jossa tuodaan esille Chemnitzin mainitsema argumentti ks. CUNS IV–V, 352–357.

Enemmistö kuitenkin voitti vähemmistön.⁴⁵ Chemnitz hakee vahvistusta omalle kritiikilleen muun muassa tekemällä yhteenvedon siitä, että Frankfortin kirkolliskokous (794) esitti käytännössä samat vasta-argumentit Nikean II kirkolliskokousta vastaan kuin hän.⁴⁶

Chemnitz tiivistää esittelemälläni kahdeksalla kohdallaan hyvin Nikean II kirkolliskokouksen seitsemässä istunnossa varsin epäsystemaattisesti esitetyn opetuksen.⁴⁷ Ainoa suurempi puute Chemnitzin analyysissä on se, ettei hän huomioi Nikean vahvaa painotusta epäjumalankuvan ja kristillisten kuvien erojen välillä. Hän ei myöskään pyri vastaamaan sen yhteydessä yleisesti esitettyyn argumenttiin, jonka mukaan kristillinen kuvien kunnioittaminen saa niiden kunnioittajat ylistämään Jumalaa.⁴⁸ Chemnitzille olisi toki luonteenomaista vastata argumenttiin väittämällä, ettei mikään Jumalan ilmoituksen vastainen jumalanpalvelus voi synnyttää todellista Jumalan ylistystä.

Chemnitzin seitsemännen ekumeenisen kirkolliskokouksen opetuksen kritiikin yleisesittelyn jälkeen analysoin systemaattisesti hänen argumentaatiotaan sekä pohdin hänen esittämänsä kritiikin ominaispiirteitä sekä taustaoletuksia.

CHEMNITZIN ARGUMENTAATION KESKEISIÄ PIIRTEITÄ JA TAUSTAOLETUKSIA

Chemnitzin argumentaatiosta piirretty esiin kaksi hallitsevaa linjaa. Ensinnäkin hän pyrkii osoittamaan, ettei kirkolliskokous seuraa varhaisten kirkkoisien opetusta, vaan se irrottaa kontekstista ensimmäisten vuosisatojen opettajien lausahduksia ja perustaa oman kantansa epävarmojen lähteiden varaan, jotka ovat suhteellisen myöhäistä perua. Näin Chemnitz kyseenalaistaa kokouksen väitteen, että se edustaisi apostolista uskoa.⁴⁹ Chemnitzille itselleenkin on ominaista painottaa sitä, että oikealla uskolla täytyy olla todistajia kaikkina aikoina aina apostoleista alkaen.⁵⁰ Nikea II suhteen näin ei hänen mielestään ole. Niinpä kyseinen kirkolliskokous teki väärin sitoessaan kristittyjä pitäytymään käsityksiin, joilla ei ole historiallista oikeutusta. Toiseksi

Chemnitzin argumentaatiota hallitsee raamatullisiin esimerkkeihin, Raamatun varmuuteen ja Raamatusta löytyvään kuvakieltoon vetoaminen kuvien kumartamisen torjumiseksi.

Raamattuargumenttien tarkempi analysoiminen tekee ymmärrettäväksi Chemnitzin ajattelun ominaispiirteitä. Nostan esille kolme seikkaa.

Ensinnäkin Chemnitzin Nikean II kirkolliskokouksen kohdistamassa kritiikissä yksi silmiinpistävimmistä piirteistä on se, kuinka vähättelevästi hän suhtautuu vastapuolen käyttämiin raamattuperusteluihin. Chemnitz on yleensä ottaen ireeninen teologi, joten hänen kritiikkinsä toisinaan ivallinenkin sävy on poikkeuksellinen.⁵¹ Chemnitzin silmissä vastapuolen Raamatun käyttö näyttää naurunalaiselta, koska hänellä itsellään on selkeä visio siitä, miten Raamattua tulee tulkita. Raamatullisen hermeneutiikan

45 ECT, 791b. En ole onnistunut löytämään kokouksen pöytäkirjoista Chemnitzin kuvaaman kannan edustajien näkemyksiä. Tämä on harvinainen kohta, jossa Chemnitz kuvaa väärin – joko tietoisesti tai tietämättään – kokouksessa esitettyjä näkemyksiä. Kuudennessa istunnossa tosin luettiin ikonoklastisen Hierian synodin julkilausuma. Periaatteessa voisi olla niin, että Chemnitz olisi ymmärtänyt julkilausuman joidenkin Nikea II kirkolliskokouksessa olleiden isien näkemysten ilmauksena. Tämä ei kuitenkaan vaikuta uskottavalta, koska Chemnitz tunsi Hierian synodin päätökset. Ks. ETC, 784a.

46 Ks. ECT, 791b–793b.

47 Vrt. Price 2020, 27–28.

48 Ks. esim. CUNS I–III, 266–269; CUNS IV–V, 460–463, 468–471, 472–475.

49 Nikea II esittämänsä uskon apostolisuudesta ks. CUNS VI–VII, 828–829.

50 ECT, 66a. Chemnitz-tutkimuksessa on kiistely paljon siitä, miten Chemnitzin raamattu- ja traditiopainotukset ovat sovitettavissa yhteen. Katsauksena keskusteluun ks. Strawn 1999, 209–217.

51 Chemnitzin ireenisyydestä ks. esim. Preus 1994, 245–246.

keskiössä on sääntö, että hämäriä raamatunkoh-
tia tulee tulkita selkeämmillä. Selkeät raamatun-
kohdat ovat niin sanottuja opinsijaintipaikkoja,
joissa kristillinen oppi on ilmaistu kirkkaasti.⁵²
Chemnitz näkee mitä ilmeisemmin kuvakiellon
selkeänä raamatunkohtana, jonka merkitystä
ei saa turhentaa hämäriin kohtiin vetoamalla.
Tätä tulkintaa puoltaa se, että opinsijaintipaikat
voidaan tunnistaa siitä, että niissä toistuu sama
opetus kuin muualla Raamatussa,⁵³ ja kuvakiello
toistuu Vanhassa testamentissa useamman
kerran.

Opinkohta-ajattelu johtaa Chemnitzin tul-
kitsemaan Raamattua niin, ettei sen kirjojen
historiallisella kontekstilla nähdä luovuttama-
tonta merkitystä ”selkeiden kohtien” oikealle
tulkinntalle ja soveltamiselle. Tästä todistaa
muun muassa se, ettei hän näe inkarnaation
muuttaneen sitä, voidaanko Kristusta kunnioit-
taa kuvien kautta. Chemnitz ymmärtää tooran
kuvakiellot absoluuttisina käskyinä, joita ei
tule tulkita inkarnaatiota edeltäneen tilanteen
valossa. Tämä Raamatun tulkintaan liittyvä
oletus erottaa selvästi Chemnitzin Nikean II
kirkolliskokouksesta, joka kontekstualisoi kuvien
kunnioittamisen kiellon ja linjasi sen koskevan
vain epäjumalankuvia.⁵⁴

Toiseksi Chemnitzin raamattupainotusta
motivoi hänen epäluottamuksensa ihmis-
järkeen. Chemnitzin mukaan Jumala antoi
ilmoituksensa kirjallisessa muodossa, koska
suullisilla traditioilla on taipumuksena turmel-
tua.⁵⁵ Keskeinen syy niiden turmeltumiselle on
se, että ihminen ei pitäydy Jumalan ilmoitukseen
vaan luottaa omaan järkeensä ja ylittää päätel-
missään Raamatun arvovallan. Juuri langenneen
järjen taipumus ylittää ilmoituksen asettamat
rajat on yleinen syy harhaoppien synnylle.⁵⁶
Näin ollen ei ole yllättävää, että Chemnitz ei
käy filosofisluonteista keskustelua kuvien
kunnioittamista vastaan vaan torjuu filosofiset
argumentit – kuten sen, että kuvalle osoitettu
kunnia välittyy alkukuvalle – yksinkertaisesti
vetoamalla Raamattuun.⁵⁷ Sama ihmisjärjen
pätelmiä koskeva epäluuloisuus heijastuu myös
esimerkiksi siihen, miten Chemnitz torjuu idean
hyvän intention ratkaisevasta merkityksestä

sille, että kuvien kunnioittaminen olisi sopivaa
Jumalan palvelusta. Jumalanpalvelus edellyttää
välttämättä Jumalan suoranaista käskyä.

Kolmanneksi Chemnitzin Raamattuun ve-
toamista leimaa varmuushakuisuus. Tämä omi-
naispiirre on esillä, kun hän vastaa ihmekerto-
muksiin argumenttina kuvien kunnioittamisen
puolesta. Koska kertomusten luotettavuudesta ei
voi olla varmuutta, niiden varaan ei voi rakentaa
kirkollista käytäntöä. Varmuuden takaa vain
Raamattu, jota pitää tulkita opinsijaintipaikka-
periaatteen mukaan, koska muuten seurauksena
on opillinen anarkia. Raamatun luotettavuus
perustuu siihen, että se on sanainspiroitua Ju-
malan sanaa.⁵⁸ Chemnitz korostaa, että ihminen
ei voi saada sisäistä rauhaa, ellei hän voi nojata
Jumalan sanaan, joka on ehdottoman varma.⁵⁹
Chemnitzin mukaan pakanat, joilla ei ole ilmoit-
tusta siitä, miten Jumalaa tulee palvella, joutuvat
painimaan huonon omantunnon kanssa. He
tietävät, että on Luoja, jota tulee palvoa, mutta
he eivät tiedä, kuinka tätä tulisi palvoa.⁶⁰ Vain
Raamattu voi vapauttaa omantunnon ahdin-
gosta ilmoittamalla sen, mitä on varmasti oikea
jumalanpalvelus.

52 Klinge 2015, 107–111.

53 Vrt. FSD, 16a–18b, 20b.

54 On huomionarvoista, ettei Chemnitz noteeraa ikonoklastien kristologisia argumentteja kuvien tekemistä vastaan. Tämä johtunee siitä, että sekä Chemnitz että hänen katolilaiset vastustajansa torjuivat ne. Ikonoklastien kristologisista argumenteista Nikeaa vastaan ja Nikean vastauksista niihin ks. CUNS VI–VII, 648–671, 760–773.

55 Ks. esim. ECT, 11a–13b.

56 DNC, *Epistola dedicatoria*, 2v–3r.

57 Ks. esim. ECTe, 768b. Nikean II kirkolliskokousta johtanut Konstantinopolin patriarkka Tarasios ajatteli todellisuuden luonteen kertovan selvästi, että kuvalle osoitettu kunnioitus välittyy siinä kuvatulle. Ks. CUNS IV–V, 396–397.

58 FSD, 19b; ECT, 10ab.

59 ECT, 44b.

60 LT I, 20a–21a.

Chemnitzin opinkohtia painottava, anti-spekulatiivinen ja varmuushakuinen Raamatun tulkinta on ymmärrettävissä hänen jumaläkäsityksensä valossa. Vaikka Chemnitz usein viittaa Raamatun arvovallan korostamisen tueksi ihmisjärjen turmelukseen lankeemuksen seurauksena,⁶¹ hänen jumaläkäsityksensä vaikuttaa myös hänen Raamatun arvovallan painotukseensa. Hänen tuotannostaan löytyy nimittäin eräitä mainintoja, jotka osoittavat, että vaikka järki ei olisikaan turmeltunut, erityinen ilmoitus olisi ainoa luotettava tapa tuntea Jumalan tahto ja siten myös oikeat tavat palvoa Jumalaa. Chemnitz hahmottaa Jumalan kaikkivaltiuuden absoluuttisena, voluntaristisena vapautena. Jumala voisi periaatteessa täysin suvereenisti päättää, mitä tahtoo. Näin ollen oikean ja vääränkin määrittää perimmiltään Jumalan tahto, eikä lähtökohtaisesti hänen tahtoaan rajoita mikään – ei edes hänen olemuksensa. Jumalan suvereenista tahdosta seuraa se, että kristittyjen on tyydyttävä Jumalan sanaan, Raamattuun, jossa Jumala kertoo ihmisille, mikä on hänen tahtonsa, ja vältettävä turhaa spekulatiota.⁶²

E erityisen kirkkaasti Chemnitzin voluntarismi käy ilmi hänen dekalogin selityksessään, kun hän väittää Johannes Duns Scotuksen tavoin, että dekalogin ensimmäisen taulun käskyjen (1–3) noudattaminen voi vaatia toisen taulun käskyjen rikkomista (4–10).⁶³ Scotuksen ja Chemnitzin ajatus on jyrkässä ristiriidassa esimerkiksi Tuomas Akvinolaisen näkemyksen kanssa. Koska Akvinolainen korostaa Jumalan olemuksen ja tahdon välistä yhteyttä, hänen ajattelussansa ei ole sijaa mahdollisuudelle, että Jumalan käskyt voisivat olla aidosti ristiriidassa keskenään; käskyt näet ilmentävät Jumalan harmonista olemusta. Jumala ei voi myöskään tahtoa olemustaan vastaan, koska hänen olemuksensa määrittää hänen tahtonsa. Chemnitz ja Scotus voivat omaksua Akvinolaisesta poikkeavan näkemyksen, koska heillä Jumalan olemus ei samalla ehdottomuudella määritä Jumalan tahtoa kuin Akvinolaisella.⁶⁴

Nikean II kirkolliskokouksen kritiikin suhteen Jumalan suvereenin tahdon korostaminen tekee

ymmärrettäväksi sen, miksi Chemnitz ei luota ihmisen kykyihin tietää, mikä on Jumalalle miehuista jumalanpalvelusta ja miksi kristityillä on velvollisuus palvoa vain Jumalan käskemillä tavoilla. Voluntarismi heijastuu myös muun muassa siihen, että Chemnitz näkee mahdollomana tehdä päteviä sovelluksia yhteiskunnallisesta kunnioituksesta uskonnolliseen kunnioitukseen. Riippuu Jumalan tahdosta, ovatko maallista elämää koskevat lainalaisuudet sovellettavissa hengellisiin asioihin. Koska Chemnitzin mukaan Raamattu torjuu kuvien kunnioittamisen, on luonteavaa, ettei hän hyväksy Nikean II kirkolliskokouksen yhteiskunnallisten ja uskonnollisten kuvien käytön rinnastusta.

LOPUKSI

Chemnitzin Nikean II kirkolliskokouksen kritiikkiä analysoimalla on selvää, että hänen kriittisyytensä selittyy niin raamatullisilla kuin historiallisillakin argumenteilla. Nykytutkimuksen valtavirta on Chemnitzin kanssa samaa mieltä siitä, ettei Nikean II kirkolliskokouksen kuvien käyttöä koskeva opetus ilmennä ensimmäisten vuosisatojen kristittyjen suhdetta kuvien käyttöön. Tosin esimerkiksi Dura-Europoksen arkeologiset löydöt ja katakombimaalaukset ovat haastaneet pitkään vallinneen käsityksen varhaisen kristin-

61 Esim. ENC, 29–33; LT II, 5b–11a; LT I, 149ab, 150b–151a.

62 Ks. LT II, 292a; ECT, 159b. Chemnitzin ymmärrys Jumalan sanasta ei kavennu Raamattuun, mutta Raamattu on apostolisen ajan jälkeisille kristityille ainoa varma Jumalan ilmoitus. Ks. esim. Oftestad 1986, 176.

63 Ks. LT II, 28ab. Käytän käskyjen numeroinnista luterilaista numerointitapaa.

64 Akvinolaisen ja Scotuksen ajattelun eroista tältä osin ks. Osborne 2014, 61–90, etenkin 84–85. Voluntaristisen ja tomistisen vapauskäsityksen eroa havainnollistaa mainiosti Pinckaers 1995. Jumalan olemuksen ja tahdon välisestä suhteesta Chemnitzillä ks. Bergman 2023, 86–88.

uskon kuvavastaisuudesta.⁶⁵ Chemnitzin kuvien kunnioittamisen myöhäisyyteen liittyvä kritiikki vaikuttaa kuitenkin tieteellisen tutkimuksen valossa yhä oikeutetulta.

Chemnitzin raamattuargumentaation relevanssi on sen sijaan menettänyt teränsä kuluneiden vuosisatojen aikana. Hänelle ominaisesta raamattukäsityksestä ja hermeneutteisestä mallista on etäännytty etenkin historiallis-kriittisen raamatuntutkimuksen myötä. Historiallis-kriittiselle metodille ominainen tekstien kontekstuaalinen luenta tekee ongelmalliseksi uskomuksen, että Raamatussa olisi selkeitä opinsijaintipaikkoja, joissa lausutut dogmaattiset totuudet ylittäisivät kontekstien rajat ja olisivat sellaisenaan sovellettavissa ajasta riippumatta. Toki vieläkin on konservatiivisia luterilaisia kirkkoja, jotka pitäytyvät Chemnitzille ominaiseen Raamatun tulkintaan,⁶⁶ mutta historiallis-kriittisen metodin vaikutusta moderniin luterilaisuuteen on mahdotonta kieltää.

Raamattunäkemyksen muutoksen merkitystä kuvien hartaudellisen käytön uudelleenarvioinnille ei ole nähdäkseni noteerattu. Raamatun vahvemmin kontekstuaalinen luenta mahdollistaa esimerkiksi kuvien kumartamisen kiellon tulkitsemisen Chemnitzistä poiketen vain inkarnaatiota edeltänyttä aikaa koskevaksi ja siten kuvien kunnioittamisen omaksumisen selkeämmin osaksi luterilaista spiritualiteettia.

Tämän lisäksi myönteisemmän kannan ottaminen Nikean II kirkolliskokouksen opetukseen kuvista voisi palvella myös kirkkojen ekumeenista lähentymistä.

TT Andreas Bergman väitteli keväällä 2023 Martin Chemnitzin pelastusvarmuuden teologiasta ja tekee parhaillaan post doc -tutkimusta Chemnitzin kirkkoisien kristologian reseptiosta apurahatutkijana Helsingin yliopistossa.

• andreas.bergman@helsinki.fi

65 Teesin varhaiskristillisyyden kuvavastaisuudesta on haastanut muun muassa Steven Bigham. Hänkään ei tosin ajattele, että varhaisten kristittyjen suhde kuviin olisi ollut Nikean II kirkolliskokouksen mukainen. Ks. Bigham 2004.

66 Esimerkiksi yhdysvaltalainen Missouri-synodi pitäytyy yhä vuoden 1932 Brief Statement -asiakirjaan, joka edustaa Chemnitzin kaltaista raamattunäkemyistä sekä hermeneutista mallia. Ks. Doctrinal Positions of the LCMS (s.a.).

KIRJALLISUUSLUETTELO

Lähteet

Aurelius Augustinus

De doctrina Christiana. De vera religione [DDC] (1962). Toim. K.D. Daur & J. Martin. CCSL 32. Turnhout: Brepols.

Concilium Universale Nicaenum Secundum [CUNS] CUNS I–III. *Concilium Universale Nicaenum Secundum. Pars 1: Concilii Actiones I–III* (2008). Acta conciliorum oecumenicorum, Series Secunda. Toim. Erich Lambez. Berlin: Walter de Gruyter.

CUNS IV–V. *Concilium Universale Nicaenum Secundum. Pars 2 Concilii Actiones IV–V* (2012). Acta conciliorum oecumenicorum, Series Secunda. Toim. Erich Lambez. Berlin: Walter de Gruyter.

CUNS VI–VII. *Concilium Universale Nicaenum Secundum. Pars 3: Concilii Actiones VI–VII* (2016). Acta conciliorum oecumenicorum, Series Secunda. Toim. Erich Lambez. Berlin: Walter de Gruyter.

Doctrinal Positions of the LCMS (s.a.). *The Lutheran Church Missouri Synod*. <https://www.lcms.org/about/beliefs/doctrine/brief-statement-of-lcms-doctrinal-position> (luettu 25.8.2023).

Heinrich Denzinger (1991). *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen = Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Toim. Heinrich Denzinger, Helmut Hoping & Peter Hünermann. 37. painos. Freiburg im Breisgau; Basel; Rom; Wien: Herder.

Johannes Damaskolainen. *Johannes von Damaskos: Die Schriften. Band 3: Contra imaginum calumniatores orationes tres* [CIC]. (1975). Patristische Texte und Studien. Toim. Bonifatius Kotter. Berlin; New York: Walter De Gruyter. (1986). *Ikoneista*. Suomentanut Johannes Seppälä. Pieksämäki: Ortodoksisen kirjallisuuden julkaisuneuvosto.

Martin Chemnitz

De Duabus Naturis in Christo. De Hypostatica Unione Earum, De Communicatione Idiomatum, et De Aliis Questionibus Inde Dependentibus [DNC]. Francofurti & Wittenbergae Anno M. DC. LIII.

Examen Concilii Tridentini [ECT]. Toim. Eduard Preuss. Berlin 1861.

Enchiridion. Dariñen die fuern-emste Hæuptstueck der Christlichen Lehr durch Frag vnd Antwort auß Gottes Wort eynfeltig vnd gruendlich erklæret werden [ENC]. Francofurt am Mayn durch Johann Spieß M.D.XCIII.

Fundamenta sanæ doctrinæ de vera et substantiali præsentia, exhibitione & sumptione corporis & sanguinis Domini in Coena [FSD]. Francofurti & Wittenbergæ Anno MDCLIII.

Loci Theologici. Pars Prima [LT I]. Francofurti & Wittenbergæ Anno M. DC. LIII.

Loci Theologici. Pars Secunda. [LT II]. Francofurti & Wittenbergæ Anno M. DC. LIII.

Loci Theologici. Pars Tertia. [LT III]. Francofurti & Wittenbergæ Anno M. DC. LIII.

Martti Luther

D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe [WA]. 120 vols. Weimar 1883–2009.

Kirjallisuus

Bergman, Andreas (2023). *The Certainty of Salvation in the Theology of Martin Chemnitz*. Väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Bigham, Steven (2004). *Early Christian Attitudes toward Images*. Rollinsford, NH: Orthodox Research Institute.

Johansson, Torbjörn (1999). *Reformationens huvudfrågor och arvet från Augustinus: En studie i Martin Chemnitz' Augustinusreception*. Göteborg: Förlagsförlaget.

Klinge, Hendrik (2015). *Verheißene Gegenwart: Die Christologie des Martin Chemnitz*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Kuhnert, Ernst (1926). *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg: Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*. Leipzig: Verlag von Karl W. Hiersemann.

Louth, Andrew (2002). *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*. Oxford: Oxford University Press.

Melhausen, Joachim (1980). *Der Streit um die Adiphora. Bekenntnis und Einheit der Kirche: Studien zum Konkordienbuch im Auftrag der Sek-*

- tion Kirchengeschichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie. Toim. Martin Brecht & Reinhard Schwarz. Stuttgart: Calwer Verlag, 105–128.
- Oftestad, Bernt Torvild (1986). Traditio und Norma – Hauptzüge der Schriftauffassung bei Martin Chemnitz. *Der Zweite Martin der Lutherischen Kirche. Festschrift zum 400. Todestag von Martin Chemnitz*. Toim. W. A. Jünke. Braunschweig: Ev.-luth. Stadtkirchenverband und Propstei Braunschweig, 172–189.
- Osborne, Thomas M. (2014). *Human Action in Thomas Aquinas, John Duns Scotus & William of Ockham*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press.
- Pinckaers, Servais (1995). *The Sources of Christian Ethics*. Englanniksi kääntänyt Mary Thomas Noble, O.P. Edinburgh: T & T Clark.
- Preus, J. A. O. (1994). *The Second Martin: The Life and Theology of Martin Chemnitz*. Saint Louis, MO: Concordia Publishing House.
- Price, Richard (2020). General Introduction. *The Acts of the Second Council of Nicaea (787)*. Käännös ja johdanto Richard Price. Liverpool University Press.
- Strawn, Paul (1999). Cyril of Alexandria as a Source for Martin Chemnitz. *Die Patristik in Der Biblexegese des 16. Jahrhunderts*. Toim. David C. Steinmetz. Wiesbaden: Harrassowitz, 205–230.
- Vainio, Olli-Pekka (2005). *Kolminaisuudesta osallinen: Piirteitä Martin Chemnitzin (1522–1586) teologiasta*. Iustitia 19. Helsinki: Suomen teologinen instituutti.
- Watson, J. Francis (1994). Martin Chemnitz and the Eastern Church: A Christology of the Catholic Consensus of the Fathers. *St. Vladimir's Theological Quarterly* 38, 73–86.
- Werner, Elke Anna (2017). Arts: Visual Culture. *The Oxford Encyclopedia of Martin Luther*. Toim. Derek R. Nelson & Paul R. Hinlicky. New York, NY; Oxford: Oxford University Press. <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780190461843.001.0001/acref-9780190461843>.